

„A kikelet fia”

UTASSY JÓZSEF

Összegyűjtött művek

Vilcsék Béla

DUENDE

(Az Utassy-összes margójára)

Utassy József háromnegyed százados születésnapját emlékezetes műsorral ünnepelte a Magyar Írószövetség 2016. március 23-án. Az estet a szövetség elnöke, Szentmártoni János nyitotta meg. Ezt követően Kovács István költő, író, polonista a közös egyetemi éveket idézte fel, Vasy Géza irodalomtörténész Utassy József irodalomtörténeti helyét és jelentőségét határozta meg a modern magyar irodalom történetében. Az Utassy versmondó kör tagjai: Szekeres Frigyesné, Magyar Lajos és Dányi József gazdag irodalmi esttel ajándékozták meg a jelenlévőket, Tekán Kinga és Orgona László pedig megzenésített Utassy-verseket adtak elő. A Napkút Kiadó erre az alkalomra jelentette meg Utassy József több mint ezer oldalas életmű-kiadását, alapos szöveggondozással és díszes kivitelben.

Az Utassy-életút és Utassy-életmű áttekintése természetesen több fontos szakmai-módszertani nehézséggel és tanulsággal szolgált. Az már a munka megkezdésekor egyértelmű volt, hogy irodalomtörténet-írásunk-könyvkiadásunk régi adóssága Utassy József életének és munkásságának tudományos igényű és alapos feldolgozása, minél szélesebb körű megismertetése. Pedig éppen a költő sajnálatosan korán bekövetkezett halálát követően, 2010 végén készült baráti és tisztelői nekrológok, visszaemlékezések is újra bizonyították, hogy Utassy József személye és költői törekvése mennyire meghatározó volt egy egész nemzedék világlátására és művészi szemléletére a huszadik század harmadik harmadában, az ezredforduló időszakában. Ennek ellenére mostanáig nem került sor költészetének és más műnemek-műfajok területén végzett tevékenységének átfogó bemutatására, leírására, értelmezésére és értékelésére. A szakmai kihívás ezúttal tehát kivételesen nagy volt. Az anyaggyűjtés során be is kellett látni, hogy mindezen adósságok törlesztése és minden hiányosság pótlása egyszerre és azonnal nem történhet meg. Első lépésként az életmű lehető legteljesebb feldolgozására, közreadására, valamint a művek keletkezési és életrajzi hátterének felvázolására-megismertetésére kell szorítkozni. A későbbiekben elengedhetetlen egy filológiai alapos kritikai kiadás előkészítése és megjelentetése is.

Az anyagfeldolgozás igazolta azt a korábbi feltételezést, miszerint az Utassy-élet(mű) vagy Utassy-jelenség talán legfontosabb jellemzője és

együttal ellentmondása, hogy adott egy merészen felfelé ívelő költői pálya, mely csúcspontját (azt a bizonyos fénykort) valahol a hatvanas-hetvenes évek fordulóján éri el. Az ígéretes költői pálya kibontakoztatója a Kilencek néven és az *Elérhetetlen föld* antológiával 1969-ben színre lépő csoportosulás legmeghatározóbb egyénisége Utassy József, aki kezdettől fogva az irodalmi társadalomjobbítás vagy -orvoslás kiemelkedő letéteményese és fő zászlóvivője, az igazság magabiztos és megingathatatlan képviselője és hirdetője, (köz)életben és művészetben egyaránt. Évszámok, találkozások, személyek egyébként is szinte sorsszerűen végigkísérik életútját és pályáját. Életének első tizennégy évét a számára oly kedves, több versében is megidézett, gyönyörű nevű kisfaluban, Bükk-szenterzsébeten tölti. A családi révbé érkezést alig egy esztendővel követi a szakmai, a nemzedéki és antológiai fellépés, amit társaival együtt olyan neves támogatóknak köszönhet, mint Juhász Ferenc, Kormos István és Nagy László. Ugyanebben az évben jelenik meg első verseskötete, a *Tüzem, lobogóm!* is, hogy a következőre, a *Csillagok árvája* címűre azután nyolc esztendeig kelljen várakoznia, a hatalom elzárkózó tiltása miatt. S ugyancsak az 1969-es évben születik meg tragikus sorsú fia is, akinek mindössze két évtizednyi, szenvedéssel teli élet adatik. A szeretett fiú életének utolsó hat hónapja különösen tele volt szenvedéssel az egész család számára, 1988 augusztusától 1989. január 22-éig. Öröm és bánat, siker és kudarc, szárnyalás és mélyrepülés furcsa elegye e különleges költői életút, a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt.

Utassy József életében és költészetében a nagy fordulópont a hetvenes évek közepe táján következik be, nyilvánvalóan nem kis részben az említett ellentétes életeseményeknek és végletességnek a következtében. Körülbelül úgy 1974-től, későbbi hosszan tartó betegségének kezdetétől figyelhető meg közéleti tevékenységében és írásaiban, hogy fokozatosan alábbhagy bennük a pályakezdeti forradalmi hevület, mindinkább teret veszít a nemzedéki vezérszerep érvényesítésének igénye, akadozik a publikálás, az emberi és írói jelenlét folyamatossága, mind nyomasztóbb terhet jelent a gyermek gyógyíthatatlan betegségének tudata és mindezek nyomán a saját egészségi állapot, az idegrendszer megrendülésének állandósuló fenyegetettség-érzete. A nagy elődök reinkarnációja, akarva-akaratlanul kezd a nagy elődök túlélőjévé válni. (Nem véletlen, hogy a néhány hónappal a halála előtt készített portréfilmben életét és pályáját maga is két nagy szakaszra tagolja, s azt panaszolja, a sors mekkora igazságtalanságának tartja, hogy ennyire megkésve, csak 2008-ban kapja meg a Kossuth-díjat.) Életút és pályaalakulás hatástörténetének és fogadtatástörténetének talán legnagyobb ellentmondásossága és végletessége, hogy miközben a hetvenes évek közepétől életben és költészetben alapvetőnek nevezhető fordulat következik be, addig a szűkebb és tágabb értelemben vett (személyes, nemzedéki, olvasói, szakmai) környezet továbbra is a pályakezdeti időszak tevékenysége és eredményei alapján ítéli meg (vagy éppenséggel el) a későbbi időszak tevékenységét és eredményeit. A kortársi visszaemlékezések és kritikusi megközelítések mintha továbbra is egyfajta legendaépítésben, életút és pálya egyneműsítésében lennének érdekeltek és érintettek.

A probléma legalábbis kettős természetű. Egyrészt életút és pályaalakulás, ez már az eddigiekből is látszik, egyáltalán nem tekinthető egyneműnek vagy egyenes ívűnek. Másrészt magával az érintettel szemben a legigazságtalanabb korábbi önmagát és törekvéseit későbbi önmagára és törekvéseire rávetíteni, vagy azokat későbbi önmagán és törekvésein számon kérni. Az anyagfeldolgozás során mind világosabbá vált, hogy egyre sürgetőbb és időszerűbb az Utassy-recepció vagy Utassy-kép árnyalása, esetleges felülvizsgálata vagy átértékelése. A kortársi visszaemlékezések és személyes tapasztalások által megerősített további legendagyártást fel kell váltania a kor tudományos színvonalán álló, szigorúan szakmai szempontokat érvényesítő megközelítésnek. Mai horizontról nézve ugyanis nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy az utóbbi időben a költői életútnak éppen azok a kortársak által előszeretettel emlegetett és legjelentősebbnek tartott darabjai veszítettek leginkább egykori fényükből, amelyeket mindenekelőtt az aktuálpolitikai forradalmi hevület, a szókimondó karakánság, az igazmondó elszánás jellemzett. A pálya egészének ismeretében mind határozottabban állítható, hogy Utassy József nem szorítható be egyszerűen a váteszes, küldetéses, közéleti költő skatulyájába; költészetének nem feltétlenül ez a forradalmi hevületű, közéleti elkötelezettségű, igazságosztó rétege a leginkább időtálló tartománya. Napjaink irodalmi tudatához és ízléséhez, ha tetszik, elvárási horizontjához sokkal közelebb áll a pálya második szakaszának eddig talán nem értékének megfelelően kezelt, a megelőzőekhez képest sokkal személyesebb és mélyebb,

meditatívabb és megformáltabb vonulata. Pontosan igazolják ezt a feltételezést és egyben alkotói szándékot a második pályaszakaszban megszorodó műfajváltások (*Kálvária-ének*; *Betlehem csillaga* vagy a haikuk nagy száma), s pontosan igazolják ezt utolsó, még teljes egészében általa összeállított 2010-es gyűjteményes kötetének, az *Ezüst rablánc*nak a válogatási és szerkesztési elvei.

Utassy József műveiből a szerző életében négy válogatás jelent meg (*Júdás idő. Összegyűjtött versek*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1984; *Irdatlan ég alatt. Összegyűjtött versek 1962–1986*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1988; *Tüzek tüze. Összegyűjtött versek 1957–1997*, Littera Nova Kiadó, Bp., 2001; *Utassy Józsefválogatott versei*. Vál. és utószó: Nagy Gábor, Magyar Napló Kiadó, Bp., 2006). Utolsó válogatott kötetének megjelenését, noha a sajtó alá rendezést teljes egészében ő maga végezte, sajnos már nem érthette meg (*Ezüst rablánc*, Napkút Kiadó, Bp., 2010). A négy, illetve öt gyűjteményes kötet mindegyike a költői életművet mutatta be, s mindegyik szükségszerűen csak töredékes lehetett. A mostani kiadás Utassy József életművének lehető legteljesebb bemutatására törekszik. Tartalmazza versesköteteinek, gyermekverseinek és versfordításainak teljes anyagát. Külön szerepelteti megrázó erejű lírai naplóját, a *Kálvária-éneket*. Kötetben elsőként adja közre ifjúkori novelláit és – valódi különlegességként – az Illés Lajos rockoperájához írott drámai szövegkönyvét, a *Betlehem csillagát*. A versek számbavételét és közreadását nehezítette a szerző sajátos és egyedinek mondható kötet szerkesztési és pályaalakítási gyakorlata. Kötetei meglehetősen rendszertelenül és rendre más kiadónál, más szerkesztővel, korrektórral stb. jelentek meg. Korábbi verseit – némiképp módosított formában vagy másként csoportosítva azokat – előszeretettel építette be későbbi köteteibe. Költői pályája tehát nem a megszokott lineáris rendben, hanem – ahogyan maga mondta egy műhelybeszélgetés során – spirálszerűen építkezett. Verseinek mostani számbavételénél és közreadásánál az ismétlődésektől el kellett tekinteni, ugyanakkor az egyes szövegváltozatok közül törekedni kellett a leghitelesebb változat megválasztására, illetve rekonstruálására. A munkát könnyítette, hogy időközben a hagyatékából előkerültek a költőnek azok a kézírásos bejegyzései, változtatásai, amelyeket élete legvégén még a *Tüzek tüze* egyik példányán végrehajtott. Természetesen ezt a még a költő által életében jóváhagyott szöveget kellett az életmű úgynevezett ultima manusának tekinteni. A szövegközléskor az egyes kötetek időrendjéhez, címéhez, ciklustagolásához kapcsolódtunk, de csak az önálló versesköteteket vettük számításba. A költői pálya folyamatának és belső mozgásának bemutatására és értelmezésére a tervezett kritikai kiadás nyújthat majd alkalmat.

Külön szerkesztési problémát vetett fel az úgynevezett gyerekversek, a *Kálvária-ének*, valamint a műfordítások és a drámai szövegkönyv kérdése és megítélése. Utassy Józsefnek életében nyolc gyerekvers-kötete jelent meg (*Mézgarázdák*, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Bp., 1980; *Hőemberiség*, Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1989; *Rezeda-álmom. Gyermekversek: gyermekeknek és felnőtteknek*, Csokonai Kiadóvállalat, Debrecen, 1991; *Szamárcsillag. Gyermekversek*, Csokonai Kiadóvállalat, Debrecen, 1994; *Havak hatalma*, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1994; *Ötvenöt ördög*, Barbaricum Könyvműhely, Karcag, 1997; *Hóvirágbúvölő*, Littera Nova Kiadó, Bp., 2000; *Balambér és Habakuk*, Százhalom Kiadó, Százhalombatta, 2002). Tervei között szerepelt egy átfogó gyerekvers-kötet összeállítása és kiadása, de ezt a tervét sajnos már csak özvegye válthatta valóra (*Még ilyen csodát! Összegyűjtött versek gyerekeknek*. Szerk. Horváth Erzsébet, Magyar Napló Kiadó Kft., Bp., 2015). Ez utóbbi önmagában is szemléletes módon igazolja a költőnek azt a felfogását, amelyet a *Rezeda-álmom* kötet alcímében jelzett, vagyis azt, hogy számára nem létezett éles határvonal úgynevezett gyerek- és felnőttvers között. A mostani kötet megtartotta a gyűjteményes kötet felépítését és tartalmát, de kényszerűen le kellett mondania azokról a versekről, amelyek az önálló verseskötetekben már szerepeltek.

A megjelenésekor méltatlanul kevés figyelemben részesült, de a pálya egésze szempontjából kiemelkedő jelentőségű *Kálvária-ének* hasonlóképpen a műfajok közötti átmenet jó példája. Szövegébe a költő bátran emel be teljes Utassy-verseket, huszonzét fejezete és összefüggő történetmondása alapján azonban inkább elbeszélő költeménynek vagy verses regénynek tekinthető. A szakirodalom jobbára besorolja az önálló verseskötetek közé. Maga a szerző „költemény” elnevezéssel különítette el azt a többi kötetétől. A mostani kiadvány a „lírai napló” elnevezés, illetve műfajmegjelölés mellett döntött. Ezzel utalva a műfaji átmenetiségre, s még inkább arra, hogy ez az 1995-ben készült korszakos mű a költői élet sorsfordító, 1974-es pillanatának vagy időszakának nagyon személyes lírai lenyomata (*Kálvária-ének*, ANTOLÓGIA Kiadó és Nyomda, Lakitelek, 1995).

A megérdemelnél mindaddig szintén sokkal csekélyebb figyelmet kaptak a költő fordításai is. Utassy József egyetlen fordításkötetet adott ki: öt bolgár költő ötször huszonegy versének műfordítását (*Vasárnapi földrengés. Öt bolgár költő versei*, Orpheusz Kiadó, Bp., 2000). A mostani kötetben szereplő, a különféle antológiákban és folyóiratokban megjelent fordításokkal kiegészített, mintegy hatvanoldalmi összeállítás a bizonyosság rá, hogy a költő műfordítói tevékenysége az eddig ismertnél sokkal gazdagabb.

Végezetül az ugyancsak hányatott sorsú, eddig kevés figyelmet kapott, ám az alkotói pálya egy másik csúcspontjának tekinthető drámai szövegek könyv (újra)felfedezése azt bizonyíthatja az olvasó számára, hogy a szerző nemcsak a műnemek vagy a műfajok között nem húzott merev határvonalat, hanem az egyes művészeti ágak között is lehetségesnek tartotta az átmenetet. A *Betlehem csillaga* című kétfelvonásos rockoperához írott szövegek könyvnek csak a dramaturg, Kocsis L. Mihály által készített vázlata, rendezőpéldánya és egyetlen folyóiratbeli közlése maradt fenn (Tiszatáj, 2000. december, 54. évf., 12. sz., 7–32). A darabnak egyébként is mindössze három bemutatójára került sor, 2000 júliusában. Talán a mostani javított és tipográfiaileg egységesített szöveg közzététele ezt a pálya alakulástörténetében jelentős szerepet játszó művet újra színpadhoz segítheti.

A mostani kötet második, monografikus részébe az alkotói életmű háttérül szolgáló és annak jobb megértését segítő személyes visszaemlékezések és vallomások, irodalomtörténeti és kritikai értékelések kerültek. Mindenekelőtt a költő egyetlen hosszabb, minden apró részletre kiterjedő és kíméletlenül őszinte önéletrajza (*A kikelet fia*), melyet a Kortárs Kiadó *Curriculum Vitae* című, harminc kortárs magyar író önéletrajzát tartalmazó gyűjteménye számára írt. (A kötetet Tárnok Zoltán szerkesztette és gondozta. Kortárs Kiadó, Bp., 1995, 448–472.) A második rész közli Vasy Géának a Magyar Művészeti Akadémia felkérésére 2013-ban készített, ez alkalomból az utóéletre vonatkozó legfrissebb adatokkal kiegészített részletes bibliográfiáját, életrajzát és pályaképét, mely jelen formájában most jelenik meg először. A tényeket, adatokat és az önvallomást személyes hangú megemlékezések és szívszorító gyászbeszéddek, nekrológok, emlékező és tisztelgő versek sora egészíti ki Marin Georgiev, Hétyvári Andrea, Dr. Juhász László, Péntek Imre, Stokker Sándor, Szondi György és Utassy Józsefné Horváth Erzsébet jóvoltából. Jelen kötet összeállítója és gondozója pedig *Nekrológ helyett – Utassy Józsefről* címmel fogalmazza meg az életút és életmű jelentőségét, az eddigieknél árnyaltabb megközelítésének és azzal szoros összefüggésben némi átértékelésének igényét és szükségességét.

A kötet eredendő szándéka szerint is elsősorban egy eddigieknél sokkal árnyaltabb, gazdagabb és tartalmasabb Utassy-kép kialakításához kíván hozzájárulni. Említett önéletrajzát az érintett a következő mondatokkal zárja: „Baráti köröm nem széles, de engem körülölel. Azokat a költőket, írókat szeretem, akiknek duendéjük van. Értük tűzbe tenném mind a két kezemet! Mert látni vélem fejük körül a piros derengést.”. A kötet készítőjének és gondozójának meggyőződése, hogy az érintett maga is rendelkezett ezzel a duendével. A kiadó pedig e több mint ezer oldalas kiadvány megjelenítésével kíván méltó módon tisztelni Utassy József előtt, aki – még leírni is fájdalmas és hihetetlen! – 2016 márciusában lett volna hetvenöt esztendő, s már öt éve nem lehet közöttünk.

(„A kikelet fia”. *Utassy József Összegyűjtött művek*, Napkút Kiadó, 2016)